

ЖАНР СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДРАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті простежуються жанрові особливості соціально-психологічної драми. Аналізуються найяскравіші зразки жанру: «Лимерівна» Панаса Мирного, «Наймичка», «Безталанна» Івана Карпенка-Карого, «Украдене щастя» Івана Франка.

Ключові слова: жанрова своєрідність, стильові домінанти, художній образ, психологізм, світовідчуття.

The genre peculiarities of social and psychological drama have been retraced in the article. The brightest examples of the genre have been analysed: «Lymerivna» by Panas Myrnyi, «Najmychka», «Beztalanna» by Ivan Karpenko-Karyi, «Ukradene shchastia» by Ivan Franko.

Key words: genre peculiarity, style dominants, an artistic image, psychological analysis, world perception.

Українська драматургія ХІХ століття відзначається широкою тематикою та жанровим розмаїттям. Найбільш вживані різновиди, що репрезентовані в цей час: етнографічно-побутова, соціально-побутова, історична, романтична, історико-побутова, соціально-психологічна драма, комедія, водевіль, трагедія. Ряд дослідників В.Шубравський, П.Хропко, О.Гончар, А.Козлов, Л.Мороз звертали увагу у своїх розвідках на особливості розвитку української класичної драматургії. Мета нашої статті – визначити жанрову специфіку соціально-психологічної драми як яскравого мистецького явища в історії вітчизняної літератури ХІХ століття.

В українському письменстві жанр соціально-психологічної драми започаткував Панас Мирний (п'єса «Лимерівна», 1892). Конструкція сюжету драми відповідає однойменній народній баладі, створеній приблизно в ХVII-ХVIII ст. Її мотиви і образи використала і Марко Вовчок в оповіданні «Лимерівна» (1863), що своєю сюжетною будовою, ідейно-художнім змістом значно відрізняється від п'єси Панаса Мирного. Драма мала три редакції (1872, 1873 і 1883). Викликає інтерес сам творчий процес народження цього сценічного тексту. Перший варіант «Лимерівни» засвідчує початковий етап роботи, показує напрями художнього осмислення однойменної народної пісні-балади, визначає структуру п'єси, групування персонажів. Сюжет зводився до того, що герой драми – Василь, збираючись присвятити своє життя боротьбі з неправдою, жертвує особистим щастям, відмовляючись від коханої дівчини. Він навіть умовляє Наталку вийти за свого суперника – Карпа. Обставини складаються так, що Василь змушений тікати в

гайдамаки, бо Шкандибенко доносить на нього владі. Наталя, довідавшись про це, божеволіє і кінчає життя самогубством. Таким чином, у першій редакції фіксується історико-романтичне розкриття теми. Ще досить абстрактними рисами позначений образ борця за свободу Василя. Деяко життєвіша постать Наталі, решта дійових осіб бліді і невиразні. Іманентною ознакою п'єси є підсолоджена мелодраматична риторика. Всі ці ознаки й зумовили далеко не сучасне звучання «Лимерівни».

У другу редакцію драми внесено принципові зміни. Її новому звучанню сприяла і робота Панаса Мирного та Івана Білика над перекладом п'єс О.Островського «Тепле місце» (1856) та «Гроза» (1860). Митець, поєднавши життєві враження з переосмисленими мотивами народної пісні, творчо скориставшись досвідом російського письменника, створює цілком нову оригінальну драму. Домінуючим стає мотив соціальної нерівності, що визначає і головний конфлікт, трактування образів, психологічну вмотивованість їхньої поведінки. З художньої тканини п'єси знято романтичний серпанок, взаємини Наталі і Василя стали життєвими, повнокровними, акцентується на майновій нерівності як причині їх нещасливого кохання. Введено нову сюжетну лінію стосунків Наталі та Василя з Марусею і її батьком. Таким чином, зміцнів органічний зв'язок персонажів, події і колізії драми зосереджуються навколо головної героїні. Ґрунтовно перероблені і образи Шкандиби та Шкандибенка. Отже, друга редакція п'єси на противагу першій, розкриває типовий конфлікт сучасності.

Творча робота Панаса Мирного над остаточним варіантом драми, не порушуючи основних ідейно-художніх рішень попереднього, йшла в напрямі удосконалення стрункості композиції, логічного й обґрунтованого розвитку подій, більшого увиразнення суспільних суперечностей, психологізації дійових осіб. Як відомо, в основу сюжету п'єси покладений традиційний любовний трикутник, але за слушним висловом В.Черкаського, якийсь неправильний, щербатий, одна з ліній пунктирна, що ледве проглядається. Третя сила (Карпо) виступає причиновим тлом, а не чинником двобою [Черкаський 1989: 152-153]. Вже у першому акті особиста доля дівчини ускладнюється соціальними обставинами, її приневолюють одружуватися з нелюбом. Причому рідна мати Наталі «кує важкі цепи, нові кайдани на її душу». Уведена в оману підступними вчинками близьких, героїня знаходить у собі сили боротись з насильством. З великою художньою силою реалізується світ її роздумів, переживань у монолозі, виголошеному на початку третьої дії.

«Нащо ж та воля дана чоловікові, коли її повинні отак гнітати-нехтувати? Того не можна, того не годиться... Чому не можна? Чому не годиться? Споконвіку так люди жили, у таких звичаях виростали...Звичаях! Що ж то за звичаї таке? Хіба вони не міняються з людьми? Хіба люди всі однакові на світі?» [Мирний 1970:36].

З кожним етапом розвитку сюжету чимраз ясніше вимальовується конфлікт Наталі з жорстокою дійсністю. Драматичний вузол взаємин героїні

з матір'ю Кнура розв'язується у кінці третього акту, а з четвертого – починає розвиватися основна колізія.

Соціальний струмінь визначив основну тональність драми, її конфлікт, характери дійових осіб. Хоч ремарка вказує, що дія відбувається в другій половині XVIII ст., об'єкт зображення – пореформена дійсність. Характерно, що в процесі роботи над варіантами п'єси Панас Мирний акумулював такі моменти, як сватання, дівич-вечір, акцентуючи увагу таким чином на результаті дії, розкритті духовного світу та соціальній психології дійових осіб. Не порушувала реалістичного зображення дійсності і романтична піднесеність характерів Наталки та Василя, що зумовлювалося першоджерелом – народною піснею. Отже, події, що лягли в основу «Лимерівни», наближені до сучасної письменникові дійсності.

Хоча колізія драми й традиційна, але образу, схожого до Лимерівни, тогочасна українська драматургія ще не знала. Її самобутній, соціально й психологічно переконливий характер подано у розвитку, і логіка його ніде не порушена.

Постать Лимарихи виписана в народнопісенному аспекті. У контрастно-драматичному протиставленні з позитивними персонажами окреслений образ Шкандибихи. Огидне єство її найповніше виявляється у стосунках з Лимерівною. Знуцання свекрухи з невістки пояснюються перш за все тим, що Наталка «бісові злидні». Спостерігаємо у п'єсі використання традиційних засобів дійових осіб. Найчастіше автор вдається до так званого «евклідового діалогу» - «причинно-слідственной цепочке» запитань-відповідей, в яких реалізується рельєфне змалювання постатей обох персонажів. Такий тип мовної організації завжди «предполагає лидерство формальное и фактическое». Формально керує діалогом Шкандибиха: компонує питання, задає загальний тон спілкування.

«Шкандибиха: Кого питати? Хіба в тебе чоловіка немає? Хіба в його матері немає, а в тебе свекрухи? Ні – потьопалася, повіялася!

Наталя: Я ж не знала. Я ж думала, що до матері можна.

Шкандибиха: Хоч і до рідної, а без спросу не ходи. Чого ти до неї пішла? Давно була...»[Мирний 1970:52].

Але фактично, внутрішній лідер – Наталка, що нав'язує свекрусі і форму агресивності, аргументи й інтонації, тобто Наталка вже психологічно отримала перемогу над Шкандибихою, стала темою її свідомості, вимушеною орієнтацією думки.

Характеризує Шкандибиху й Василь, його вустами автор розкриває механізм її збагачення. «Усі добре знають, як Шкандибиха одхоплює нивку по нивці від бідноти, що не спроможеться у строк позички віддати»[]. У ході розвитку колізії характер її само розкривається, поглиблюється. Очевидна типологічна схожість образів Шкандибихи та Чабанихи з «Грози» О.Островського. Порівняно з першим варіантом п'єси колоритно виписані постаті Кнура й Кнурихи, що керуючись, насамперед, егоїстичними інтересами розбили щастя Василя.

Сценічна історія «Лимерівни» протягом кількох століть зв'язана з ім'ям славетної сподвижниці українського театру М.Заньковецької. Хоча бунтарська вдача Наталі imponувала актрисі, але розв'язка п'єси, на її думку, суперечила логічному розвитку характеру героїні. Тож разом з М.Старицьким М.Заньковецька переробила 5 дію твору, знявши насамперед момент божевілля й наголосивши на самогубстві як свідомому протесті. Панас Мирний погодився з текстом сценічної переробки.

У доробку письменника є й інші зразки соціально-психологічної драми, зокрема твір «У черницях», що продовжує пунктирно означену в п'єсі «Лимерівна» сюжетну лінію Василь – Маруся. У центрі спостережень митця – душа Наталчиної подруги. Маруся страждає від провини перед загиблою і ховається під чернечою мантиєю від світських спокус та кохання до Василя. Потрапивши у безвихідь, метаючись між обов'язком черниці та думками про милого, героїня в стані афекту накладає на себе руки.

До жанру соціально-побутової психологічної драми звертався й Іван Карпенко-Карий (Тобілевич), який залишив по собі чудові зразки п'єс такого типу. Найпопулярнішими з них стали «Безталанна» та «Наймичка».

Першу редакцію драми «Безталанна» під назвою «Хто винен?» закінчено на початку 1884 року і надруковано в «Збірнику драматичних творів» (Херсон, 1866). Під назвою «Чарівниця» п'єсу в новій редакції було подано до цензури. За словами автора, в основу драми покладено життєві факти.

Використовуючи традиційну тему кохання, драматург глибоко психологічно вмотивовує вчинки персонажів (Гната, Варки, Софії), колізія твору зумовлена сильними характерами.

Система персонажів у драмі традиційна, своєю життєвою енергією виділяються Гнат і Варка, але в умовах існуючого ладу вони не змогли реалізувати себе. Досить промовистим є заголовок п'єси, в якому відчувається зв'язок з структурою твору.

Психологічною драмою є й «Наймичка» Івана Карпенка-Карого, яку вперше видано в Херсоні в 1887 році окремою книжкою. За словами Панаса Мирного в творі показано як гине краса дівоча в нових умовах пореформеного села. Провідна сюжетна лінія п'єси (Харитина – Цокуль) переплітається з додатковою (Маруся – Панас – Пилип), яка сприяє поглибленню основного конфлікту. В центрі твору образ Харитини, її трагізм найчастіше розкривається в монологах та діалогах з Цоколем, Панасом. У ході розвитку колізії трагізм становища героїні поглиблюється. Очевидна типологічна схожість образів Харитини та Олени з п'єси «Глитай, або ж Павук» М.Кропивницького.

Уперше «Наймичку» було представлено на кону в Ростові-на-Дону трупю М.Кропивницького, роль Харитини тріумфально зіграла українська актриса М.Заньковецька. П'єса з успіхом ішла на сценах театрів у Санки-Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Херсоні та інших містах.

Певну типологічну спорідненість з названими творами має «Украдене щастя» (1891) І.Франка. Це виявляється зокрема в характері життєвої колізії,

покладеної в основу п'єси. Як відомо, за сюжетну канву драми послужила народна пісня «Про шандаря», але письменник значно розширив і ускладнив її фабулу. Як і Лимерівна з однойменної п'єси Панаса Мирного, Анна стає жертвою обману. Автор майстерно заглиблюється в тайники внутрішнього світу героїв Михайла, Анни, Миколи. Виразність композиційно-сценічного оформлення твору досягається за допомогою прийомів: а) оригінальної фабульної концепції (побутові перешкоди в житті центральних персонажів одночасно є приводом драматичного розв'язання їх долі); б) наявності сильних фінальних актів; в) майстерне використання фольклорного матеріалу. Найбільш продуктивно освоєна автором народна пісня, починаючи насамперед від сюжетної канви твору. Своєрідною інтродукцією драми є пісні про жіночу долю, що є емоційним камертоном до зображуваних подій. Реалістичну панораму життя села XIX століття створюють побутові картини (досвітки, недільні гуляння). Причому, наголошуючи на окремих подробицях (нужденні заробітки Миколи, заборона вїтом розваг молоді), автор підкреслює нестерпність становища трудящих. Таким чином, домінуючим соціальним мотивом визначається як основна колізія, так і структура художньої тканини п'єси.

Література

1. Мирний 1970 – Мирний Панас. Лимерівна // Зібрання творів: У 7 томах. – К., 1970. – Т.6. – С.9-74.
2. Черкаський 1989 – Черкаський В. Художній світ Панаса Мирного. – К.: Дніпро, 1989. – 351 с.

Немченко Г.В. Жанр соціально-психологічної драми в українській літературі XIX століття. Південний архів: зб.наук.праць: філол.науки. Херсон, 2006. Вип. XXXIV. С.59-+